
ÖTÜKEN

II. ABDÜLHAMİD VE İSLAM BİRLİĞİ

Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti
1856-1908

Prof. Dr. Cezmi Eraslan

ÖTÜKEN

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN; 1961 yılında Adana'da doğdu. İlk, Orta ve Lise tahsilini İstanbul'da yaptı.

1983 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1985 yılında Yüksek Lisansını tamamlayarak Araştırma Görevlisi oldu.

1989 yılında, İngiliz arşiv ve kütüphanelerinde araştırma yapmak üzere Londra'da bulundu. Nisan 1991'de *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti* adlı tezini vererek Tarih Doktoru unvanını aldı.

1991 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Yardımcı Doçent kadrosuna atandı. 1994 yılında *Yeni Osmanlılardan Atatürk'e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişimi* konulu takdim tezi ile Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doçenti oldu.

Ekim 1995'te Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Aslî Üyeliği'ne seçildi.

Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk konulu takdim teziyle 2005 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Profesör kadrosuna atandı.

2008-2012 yılları arasında Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı olarak görev yaptı.

Mart 2013-Ağustos 2018 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü olarak çalıştı.

Halen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

II. Abdülhamid, Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, İnkılap Tarihi, Türk Demokrasi Tarihi konularında çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yönetmiş olan Dr. Eraslan'ın aynı konularda yayınlanmış kitap ve makaleleri bulunmaktadır.

İngilizce bilen Prof. Dr. Cezmi Eraslan, evli ve bir çocuğu bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Baskıya Önsöz 13
Önsöz 17
Kısaltmalar 19
Kaynakların Değerlendirilmesi 20

GİRİŞ

Bir Devlet Siyaseti Olarak II. Abdülhamid'in İslamcılığı 25

BİRİNCİ BÖLÜM

A-İSLAMCI FİKİRLERİN GELİŞME DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ 41
1-Siyasi Durum 42
2-Mali Durum 49
3- Sosyal Durum 53
B- OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCI POLİTİKASINI ETKİLEYEN GELİŞMELER 58
1- İç Gelişmeler 58
a) Kuleli Vak'ası 59
b) Yeni Osmanlılar 60
2- İngilizlerin Emperyalist Emelleri İçin Osmanlı Hilafetini Kullanmaları ve Etkileri 66
3- Rusların Orta Asya'da İlerlemelerinin Osmanlı Kamuoyuna Etkisi 73
4- Rusya'nın Balkanlar'daki Faaliyetleri 80
5- Sömürge Olma Tehdidine Maruz Kalan Müslüman İdarelerin Halifeden Yardım İstemeleri 86
6- Avrupa'daki Siyasî Gelişmeler ve Osmanlı Devletine Etkileri 100
a- Alman Birliği (Pan-Germanizm) 101
b- Pan-Slavizm 104

İKİNCİ BÖLÜM

A- 1875-1878 ARASI DÖNEMDE İSLAMCI GELİŞMELER 109
1- Doğu İslam Ülkelerinde Gelişmeler 109
a- Hindistan Müslümanlarının Faaliyetleri 111

b- Afganistan Meselesi ve İngilizlerin Halifenin Nüfûzuna Yeniden Müracaatları 115
c- Hindistan Mahallî Basınının Rolü 119
d- İslam Birliğine Karşı İngiliz Siyasetinin Değişikliğe Uğraması 121
e- İran'a Yönelik Faaliyetler 126
1-1875-78 Döneminde İran'ın Durumu 126
2-İran'da Rus Nüfuzu 127
3-İngiltere'nin Faaliyetleri 128
4-Osmanlı-İran Yakınlaşması 129
5-Osmanlı-İran Yakınlaşmasının Siyasî İlişkiler İçin Kullanılması 131
2- Batı'daki İslam Ülkelerine Yönelik Çalışmalar 134
a- Tunus 135
b- Fas 138
3- Osmanlı İdaresindeki Yerlerde Yapılan Çalışmalar 142
a- Mekke'deki faaliyetler 142
b- Merkez Uleması ve Şeyhler 144
c- Basının 1875-78 Dönemindeki Etkinlikleri ve İslam Politikasının Gelişmesine Tesirleri 145
B-1878-1882 Döneminde İngiltere ve Osmanlı Devleti 148
1- Afganistan'a Yeniden Elçi Gönderme Projesi 149
2- Gazi Osman Paşa ve II. Abdülhamid'in Hind Müslümanları İle İlişkileri Güçlendirmesi 154
3-İngilizler'in Mısır'ı İşgalleri Karşısında İslam Âleminin Tepkisi 156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A- II. ABDÜLHAMİD VE OSMANLI DEVLET SİYASETİNDE YENİ BİR DÖNEM İSLAMCILIK 171
1- II. Abdülhamîd'in Siyasî Ortamı Değerlendirmesi 174
2- İç Durum Değerlendirmesi 181
B- OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCI SİYASETİNİN UNSURLARI 185
1- Hilâfet 185
a- Hilâfetin Mânası ve Özellikleri 185
b- Halifeliğin Osmanlılara Geçmesi ve Kullanılması 187
c- Osmanlı Âlimlerinin Halifeliği Değerlendirmeleri 188
2- Osmanlı Devleti'nde Halifeliğin Siyasî Mânâda Kullanılması 190
a- II. Abdülhamid'in Halifelik Anlayışı 192
b- Halifelik Devlet Siyaseti İçin Önemli Bir Unsurdu 192
c- II. Abdülhamid'e Göre Halifeliğin İşlevleri 193
d- Batılı Devletlerin Halifeliği Değerlendirmeleri 196
3- II. Abdülhamid'in Halifelik Anlayışının Uygulamadaki Tezahürleri 198
a- Halife Dünya Müslümanlarının Dinle Alakalı Her Hususta Yardımcısı Olacaktır 198
b- Halife Haksızlığa Uğrayan Müslümanların Hukukunu Savunacaktır 199

c- Müslümanların Haksız Yere Onurlarının Kırılmasına, Dinlerinin Aşağılanmasına Seyirci Kalmayacaktır 200
4- Hac 202
C- İSLAMCI SİYASETİN UYGULANMASI 205
1- İslamcı Siyasetin Osmanlı Devleti Dâhilinde Uygulanışı 205
a- Devlet Memurlarının Durumu 207
b- Mali Durum 208
2- Sosyal Dayanışmayı Gerçekleştirme Faaliyetleri 210
a- Tarikatların Öneminin Arttırılması 210
b- Din Adamlarına Verilen Önemin Artması 215
c- Dinî Kitaplara İtinanın Artması 217
d- Dinî Yapılara Verilen Önemin Artması 219
3- İstanbul'da Sosyal Hayatın İslamcı Siyaset Çerçevesinde Düzenlenmesi 221
a- İstanbul'un Müslüman Mahallelerinde İçki Satışının Yasaklanması 222
b- Umumî Ahlâkı Koruyucu Uygulamalar 223
c- İslam'ın İzzetinin Korunması 224
d- Osmanlı Sosyal Hayatında Kadın Kıyafetleri ile ilgili Düzenlemeler 225
4- II. Abdülhamid Devri Eğitiminde İslamcılık 229
a- II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimi ile İlgili Görüşleri 231
b- II. Abdülhamid Devri Eğitiminin Problemleri 236
1-Maddî Yetersizlik: 236
2-Eğitimde Yetişmiş Eleman Eksikliği: 238
3-Eğitimde Malî Sıkıntıya Çareler Arayışı: 240
c- Osmanlı Devleti'nden Ayrılmış Bölgelerdeki Müslümanlarla Münasebetlerde Eğitim 242
d- Yabancı Okulların Zararlı Faaliyetlerinin Engellenmesi 249
e- Abdülhamid'in Türkçeciliği 252

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A - HİCAZ BÖLGESİ (MERKEZÎ ARABİSTAN'DA İSLAMCI SİYASET) 255
1-Hicaz'da İngiliz Nüfuzu 260
2-İngilizler'in Haccı Kendi Nüfuzları İçin Kullanma Çabaları 263
3-Osmanlı Devleti'nin Hicaz Siyaseti 264
4-Hamidiye - Hicaz Demiryolu 270
B- BASRA KÖRFEZİ 273
1- Osmanlı-İngiliz Rekabeti 273
2- Kuveyt Meselesi 275
3- Hilâfet Nüfuzunun Kullanılması 276
C- YEMEN 280
1-İngilizlerin Yemen'e Sızmaları ve Nüfuzlarını Yaymaları 281
2- Yemen'de Osmanlı Faaliyetleri 283
D- MISIR'DA OSMANLI VARLIĞINI KORUMA ÇABALARI VE HİLÂFET 286
1- Mısır'da İngiliz Varlığı ve Faaliyetleri 286
2- Mısır'da İngiliz İşgali ve Osmanlı Devleti 288

3-Avrupa Siyasetinde Denge Değişimleri ve Osmanlı Devleti'nin Mısır Politikasına Tesirleri 290
4-Hidivin Kazanılmaya Çalışılması 292
5-Basın-Yayın Organlarını Kazanmak 295
6-Mısır Hidivinin Halifelik İddiası ve II. Abdülhamid 297

BEŞİNCİ BÖLÜM

A- OSMANLI DEVLETİ'NİN İRAN'A YÖNELİK İSLAMCI SİYASETİ 299
1-Osmanlı-İran İttifakı Tesisi İçin Çalışmalar 300
2-Osmanlı İdaresinin Devlet Dâhilinde İnanç Birliği Sağlama Politikası ve İran 302
3- Osmanlı Yönetiminin İman Birliği Sağlama Çalışmaları 304
4-Osmanlı Devleti'nin Şiîliği Önlemeye Yönelik Tedbirleri 306
B- İSLAMCI SİYASETİN İLK KAYNAKLARINDAN BİRİ OLAN HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARIYLA İSLAMCI İLİŞKİLER 310
1- Osmanlı Devleti'nin İslamcı Siyasetini Belirlemesinden Sonraki Dönemde Hindistan Müslümanlarına Yaklaşımı 311
2-Osmanlı ve İngiliz Siyasetlerinin Değişmesi Karşısında Hindistan Müslümanları 311
3-Osmanlı Devleti'nin Çalışmaları 312
a- Hindistan Müslümanlarının Yaklaşımı 313
b- Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanlarına Yönelik Etkinlikleri 316
c- Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne ve Halifeye Bağlılıklarının Mahiyeti 317
4- Osmanlı-Yunan Savaşından Sonra Karşılıklı Yaklaşımlar 319
5- Osmanlı Devleti'nin Diğer Faaliyetleri 322
6- Hindistan Müslümanlarının Halifeliğe Bağlılık Tezahürleri 323
7- Osmanlı Devleti'nin Hindistan Politikasındaki Zorlukları 324
C- ORTA ASYA MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCI SİYASETİ 325
1- Osmanlı-Rus Yaklaşmasının Sebepleri 326
a- Rusya Açısından 326
b- Osmanlı Devleti Açısından 327
2- Osmanlı Devlet AdamlarınınTürkistan ile İlgili Görüşleri 330
3- Osmanlı Devleti'nin Türkistan Müslümanlarına Yönelik Faaliyetleri 330
4-Osmanlı Hükümetinin Türkistan'dan İran-İstanbul veya Hindistan Üzerinden Gelen Hacılarla İlgili Düzenlemeleri 331
5- İslamcı Faaliyetlerin Ruslarca Değerlendirilmesi 333
6- Gaspıralı İsmail Bey'in Dünya İslam Kongresi Projesi ve Osmanlı Devleti 334
D- OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCILIK SİYASETİ ÇEVRESİNDE, GÜNEYDOĞU ASYA MÜSLÜMANLARIYLA İLİŞKİLERİ 338
1- Osmanlı Devleti'nin Uzakdoğu Siyasetindeki Zorlukları 340
a- Aradaki Mesafenin Uzaklığı 340
b- Osmanlıların Malî İmkânlarının Kısıtlılığı 340
2- Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Hint Adalarındaki Faaliyetleri 341

a- Halifenin Bölgeye İlgisinin Gösterilmesi 343
b- Hac Mevsimindeki Çalışmalar 345
c- Bölgenin Sıyasî ve Coğrafî Önemi 346
d- Eğitimin Güneydoğu Hint Adalarında Bir Propaganda Vesilesi Olarak Değerlendirilmesi 347
3- Hollanda'nın Osmanlı Faaliyetlerine Tepkisi 349
4- Güneydoğu Asya Müslümanları İleTicari İlişkiler Kurma Çalışmaları 353
5- II. Abdülhamid'in Güneydoğu Hint Adaları Müslümanları Gözündeki Yeri 354
E- OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCI SİYASETİ ÇERÇEVESİNDE JAPONYA İLE İLİŞKİLERİ 356
1- Osmanlı-Japonya İlişkilerinin Başlangıcı 356
a- Osmanlı-Japon Yakınlaşmasının Sebepleri 358
b- Ertuğrul Gemisinin Japonya'ya Gönderilmesi, Mahiyeti, Neticeleri 359
c- Ertuğrul Gemisi Heyetinin Japonya'daki Etkinlikleri 366
d- Ertuğrul'dan Sonraki Gelişmeler 368
2- Japonya'ya Gönderilen Ajanlar, Hocalar Meselesi 370
3- 1905 Rus-Japon Savaşı Esnasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Japonya'ya Bakışı 372
4- Abdürreşid İbrahim ve II. Abdülhamid'le İlişkileri 374
F- OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAMCILIK SİYASETİ ÇERÇEVESİNDE ÇİN MÜSLÜMANLARI İLE İLİŞKİLERİ 376
1- Çin'e İlk Resmî Heyetin Gönderilmesi 377
a- Heyetin Teşkili 378
b- Heyetin Vazifesi ve Uygulaması 379
2- Çin'e Din Adamları Gönderilmesi 380
NETİCE 383
BİBLİYOGRAFYA 392
İNDEKS 403

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Doktora tezi olarak hazırladığımız II. Abdülhamid ve İslam Birliği'nin okuyucuyla buluşmasının üzerinden 26 yıl geçmiş bulunuyor. Bu süreçte II. Abdülhamid ve dönemi hakkında çeşitli araştırmalar, derlemeler yayınlandı. Biz de makale, tebliğ ve kitap bölümü olarak çeşitli çalışmalar yaptık. Aynı zamanda doçentlik ve profesörlük aşamalarında Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi üzerinde yoğunlaştık. Bu çalışmalarda II. Abdülhamid ve dönemi politikalarını çalışmanın büyük yardımını gördük. Gerçekten de Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti politikalarını anlamak için en büyük yardımcı bu dönemdir. Gerek fikrî, gerekse idarî politikaların hazırlayıcısı büyük oranda II. Abdülhamid dönemindeki uygulamalar olmuştur. Değerli bir büyüğümüzün dediği gibi II. Abdülhamid Cumhuriyetin kuruluşunu hazırlamamışsa da altyapısını oluşturacak fikir ve eylemler onun zamanında gündeme gelmiş, onun kurduğu okullarda tartışılmış ve olgunlaştırılmıştır diyebiliriz. Ancak hemen ifade etmeliyiz ki bu durum II. Abdülhamid'in "Cumhuriyetçiliğinin" değil sosyal yapı, coğrafya, kültürel zemin ve uluslararası ilişkilerin ivmesi gibi çeşitli etkenlerin sonucudur.

II. Abdülhamid'in dönemine bütün olarak baktığımızda ilim ve fennin dünyadaki gelişmelerini yakından takip eden ve mümkün olan en kısa sürede Osmanlı mülkünde uygulamaya koymaya çalışan yönünü de unutmamak gerekmektedir. II. Mahmud ile başlayan idari, siyasi, kültürel ve sosyal değişmenin en uç noktasına II. Abdülhamid'in gayretleriyle ulaşıldığı bir gerçektir. Devletin devamını temin için İslami vasfına vurgu yapılırken kılık kıyafet, musiki, görsel sanatlar, sağlık ve eğitim alanlarında yönü batı uygarlığı olan gelişmelerin yaşandığı görülür. Bizzat Osmanlı hanedanının öncülük ettiği değişimin halka ulaştırılmasında ise sıkıntı yaşanmıştır. Hanedan devlet ve milletin en Batılılaşmış unsuru olurken geleneksel çevreler II.Mahmud' tan itibaren buna tepki göstermişlerdir. II. Abdülhamid'in aynı zamanda toplumun temel meşruiyet

kaynağı olan dini hususları vurgulaması karşısında muhalefet, toplum nezdinde makbul olmak için bu hususları tartışmaktan kaçınarak onu İslam unsurunu yeterince kullanmamakla, korkaklıkla eleştirmek yolunu tercih etmiştir. II. Abdülhamid dönemi aynı zamanda çok uluslu yapının en ciddi muhalefetle, milliyetçilik kavramı üzerinden parçalanma tehdidiyle karşılaştığı zaman dilimini oluşturmuştur. II. Abdülhamid din kardeşliği üzerinden bu muhalefetin tesirini en aza indirirken dünya Müslümanlarıyla dayanışma fikrine kuvvet vererek uluslararası politika alanında pazarlık gücünü olabilecek en üst seviyede tutmaya gayret göstermiştir. İflas etmiş bir ekonomi, dış borçlar ile bloke edilmiş bir maliye ile devletin ve milletin ihtiyaç duyduğu, modernleşmeyi destekleyecek eğitim ve imar faaliyetlerini gerçekleştirmek elbette kolay bir iş değildi. Yüzyılın başında 'hasta adam' yaftası yapıştırılmış devleti yönetirken uyguladığı politikaların 100 yıl sonra yeniden gündem oluşturması bir yandan hakkının teslimi ise diğer yandan da toplum, devlet ve siyaset şartlarının pek değişmediğinin göstergesidir.

Bu zeminde devlet ve millet yönetiminde söz sahibi olanlar ve olmak isteyenler için çok önemli bir öğrenme alanı olarak II. Abdülhamid ve devri politikaları öğrenilmelidir. Bunun için de toplumun hamasetine hitap eden derleme çalışmalar yerine arşiv kaynaklarına dayalı akademik çalışmaların öne çıkarılması ihtiyacı açıktır.

Bilhassa 2011 yılından sonra kitabın yeni baskısının yapılması talepleriyle sıkça karşılaştık. Yazarı bakımından çok güzel olan bu talebi çalışmanın ana iskeletini ve verilen hükümleri etkilemese de yeni belge ve bilgilerin ilavesiyle karşılamak istedik. Zira Osmanlı Arşivlerinde yeni pek çok belge tasnifi araştırmaya açılmıştı. Ancak idari görevler ve yoğun ders yükününden buna vakit bulamadık. Son dönemde II. Abdülhamid ve politikaları etrafında oluşturulan genellikle popülist yaklaşımlı, padişahı hatasız, yanlışsız adeta dönemin bölge ve dünya siyasetini belirleyen politika dehası gösterme çabası karşısında belgelere dayalı çalışmamızla tarih meraklılarını akl-ı selime davet etmek için daha fazla beklemeyi gereksiz bulduk.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında en çok eleştirilen Osmanlı devlet adamı olan II. Abdülhamid'in tarihi şahsiyeti 1990'lı yıllardan itibaren yapılan akademik çalışmalar ile ilmî zeminde büyük oranda ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in vefatının yüzüncü yılını idrak ettiğimiz bu günlerde eskinin yanlışı olan Kızıl Sultan' suçlamasından yeninin hatasız, yanlışsız en büyük devlet adamı yanlışına doğru büyük bir algı değişimine şahit oluyoruz. Bu durum toplumsal algının da büyük oranda etki – tepki ikileminde salınıp durduğunu göstermesi bakımından ümit kırıcı / ilginç bir özellik teşkil ediyor.

Bir devlet siyaseti olarak II. Abdülhamid'in İslamcılığı entelektüel kaygılardan çok devletin devam ettirilmesini önceleyen vasfıyla öne çıkmıştı. Devleti yönetenlerin ifadeleriyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin beka meselesinin günümüzde de devam ediyor olması II. Abdülhamid dönemi politikalarının temel bileşenlerinin sıklıkla gündemde yer almasını da anlaşılır kılmaktadır. Ancak saçma tanımlamalar ve olmadığı şekilde abartarak bir imaj yaratmak isteyenlerin tarihe zarar verdikleri kadar II. Abdülhamid Hân'ın tarihi şahsiyetine de zarar verdikleri meydandadır.

Biz bu üçüncü baskıda kitabın dilini her seviyeden okuyucu için biraz daha anlaşılabilir kılmak adına hafiflettik. Görsel hafızaya da hitap etmenin gerekliliğinden hareketle II. Abdülhamid Han döneminde inşa edilen yapılardan örnekler paylaşmaya çalıştık.

II. Abdülhamid ve İslam Birliği'nin tarih okuyucusunu yeniden akl-ı selime davette katkı sağlayacağı ümidiyle ilginize sunuyoruz,

Kitabın baskısı sürecindeki gayretleri için Ötüken Yayınevi yetkililerine ve editörümüz Ayşegül Çalık hanımefendiye teşekkürlerimi sunuyorum.

Bir teşekkür de hayatımın son yirmi yılında bana yaşama ve çalışma şevki veren, ilmi çalışmalarıma daha fazla zaman ayırmak için müsait ortamlar yaratan değerli eşime, iyi ki var ve benimle…

Boğazköy 2018.

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid'in İslamcı politikası uygulamaya konulduğu ortam ve doğurduğu tepkiler bakımından son dönem tarihimizde çok önemli bir yer işgal etmektedir.

Bir yandan, tarihimizdeki gerçek yeri henüz tam olarak belirlenememiş olan II. Abdülhamid tarafından uygulamaya konması, diğer yandan yerli ve yabancı kaynaklara inilmeden yapılan araştırmalara konu olması İslamcı siyaseti son derece ilgi çekici bir hale getirmiştir.

II. Abdülhamid'in damgasını vurduğu XIX. asrın son çeyreği ve XX. asrın ilk on yılı devletimizin bugün içinde bulunduğu birtakım problemlerin ilk defa siyaset sahnesine çıkarılmaya başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği, maddî ve manevî değerlerle geliştirdiği insanlarımızın bugünkü bağımsız devletimizin kurucuları oldukları unutulmamalıdır.

Biz bu araştırmanın malzemesini toplamaya başladığımız zaman, yerli ve yabancı arşiv belgelerine mukayeseli olarak dayandırılan bir çalışma mevcut değildi. Bu durumda, doğrudan resmî devlet belgelerine müracaatla yapılacak bir çalışmanın çok yararlı olacağı aşikârdı. Bu düşünce ile Osmanlı Devleti Arşivleri'nde çalışmalarda bulunduk. Ancak İslamcılığın daha 1870'lerde siyasî bir ideoloji haline gelmiş olması yanında yaklaşık 40 yıl gibi uzun bir süreye tekâbül etmesi teker teker her olayın derinlemesine incelenmesine imkân vermemiştir.

Bu sebeple hadiselere devletin tavrını ortaya koyacak açıdan yaklaşmaya ve bunu, yabancı arşiv belgeleri ve modern araştırmalarla desteklemeye çalıştık. İslamcı siyasetin hem iç politikada, hem dış politikada kullanılması ise mahiyetini belirlemede güçlük yaratan diğer bir husus oldu. Ancak 1856 yılından başlayarak II. Abdülhamid dönemi sonlarına kadar olan süredeki gelişmeleri belgelerden ve araştırmalardan takip ederek İslamcı siyasetin hakiki mahiyetini ortaya koyduk. Bu çerçevede, üzerindeki yorumların, lehte veya aleyhte, daima aşırıya gittiği II. Ab-

dülhamid'in devlet anlayışını, olaylara nasıl yaklaştığını, bilhassa İslamcı siyasetten ne anladığını ve ne beklediğini tesbit etmeye çalıştık.

Bu arada tarih araştırmalarında dikkate alınması gereken kaynaklardan biri olarak gazetelere, hem zamanımızın kısalığı hem de araştırdığımız dönemin uzunluğu sebebiyle müracaat edemedik. Ancak devlet siyaseti olarak çerçevesini çizdiğimiz İslamcılığın kısa dönemlere ayrılarak yapılacak detaylı incelemelerinde gazetelerin büyük hizmet görecekleri ümidindeyiz.

Bu vesile ile çalışmamın başından sonuna kadar maddî manevî yardım ve teşviklerini esirgemeyen ve yapıcı tavsiyeleri ile beni yönlendiren muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet Saray'a müteşekkirim. Başbakanlık Arşivi'ndeki çalışmalarım esnasında çeşitli yardımlarını gördüğüm personele ve araştırmacı dostlarıma teşekkür ederim. Londra'daki çalışmalarımda nazik yardımlarını esirgemeyen, Orta Asya Araştırmaları Cemiyeti'nin değerli müdiresi Marie Broxeup'a teşekkür etmek benim için zevkli bir vazife olmuştur.

Ayrıca bu çalışmanın muhtelif safhalarında benim için çok değerli olan yardımlarını esirgemeyen dostlarıma ve arkadaşlarıma ve kitabın en iyi şekilde elinize ulaşmasındaki gayretlerinden dolayı Ötüken Yayınevi mensuplarına sonsuz teşekkürler ederim.

Dr. Cezmi Eraslan

KISALTMALAR

A.AMD	Bâb-ı Asafi Amedi Kalemi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
B.E.O.	Bâb-ı Ali Evrâk Odası
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.A.S.	Central Asian Survey
D.T.C.F.D.	*Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*
E.I.	*Encyclopedia of İslâm*
F.O.	Foreign Office
G.D.A.A.D.	*Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*
gös.yer	Gösterilen yer
I.O.R.	India Office Records
İ.A.	*İslam Ansiklopedisi*
İ.J.A.S.	*International Journal of Asian Studies*
İ.Dah.	İrâde Dâhiliye
İ.Har.	İrade Hâriciye
İ.Hus.	İrade Hususi
İ.M.M.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.M.Vâlâ	İrade Meclis-i Vâlâ
M.E.S.	Middle Eastern Studies
P.R.O.	Public Record Office
T.A.D.	*Tarih Araştırmaları Dergisi* (A.Ü.)
T.D.A.D.	*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*
T. D.	*Tarih Dergisi* (İ.Ü.E.F.)
T.E.D.	*Tarih Enstitüsü Dergisi* (İ.Ü.E.F.)
W.O.	War Office
Y.A.Hus.	Yıldız Sadâret Husûsî Mâruzâtı
Y.A.Res.	Yıldız Sadâret Resmî Mâruzâtı
Y.E.E.	Yıldız Esas Evrâkı
M.	Muharrem
S.	Safer
Ra.	Rebiü'l-evvel
R.	Rebiü'l-ahir
Ca.	Cemaziye'l-evvel
C.	Cemaziye'l-ahir
B	Receb
Ş	Şaban
N	Ramazan
L	Şevval
Za.	Zilkâde
Z.	Zilhicce.

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu araştırmayı yaparken temel olarak kullanılan malzemenin tamamına yakını arşiv belgeleri olmuştur. Biz bu çalışmaya karar verdiğimizde, o ana değin yapılan çalışmaların orijinal Osmanlı kaynaklarına inilmeden kaleme alınmış olduklarını tesbit etmiştik. II. Abdülhamid hakkında son zamanlarda yayınlanan en tutarlı araştırmalardan birisi diyebileceğimiz "Abdülhamid Gerçeği"nde eksik yönün Osmanlı vesikalarına ilişilmemiş olduğunun bizzat yazarınca ifadesi[1] bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Bilindiği gibi, arşiv kaynakları tarih araştırmaları için en önemli unsurlardır. Hele devletin resmî vesikaları olmaları önemlerini bir kat daha artırmaktadır. Bu anlayışla çalışmamızda, bilhassa Osmanlı yönetiminin görüşlerini aksettirirken Türk arşiv belgelerini ana kaynak olarak alıp eksik kalan kısımları, ulaşabildiğimiz yabancı belgelerle ve araştırmalarla tamamlamaya çalıştık. Bu kısımda Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin dönemimizi alakadar eden tasnifleri gözden geçirilerek diğer tasniflerdeki belgeler ile çatışan bir mahiyet arz etmedikleri sürece kullanılmışlardır. Arşiv çalışmasını yaparken, sadece II. Abdülhamid dönemiyle yetinilmeyerek, yaklaşık on yıl önce ve altı yıl sonrasına kadar uzanan periyod gözden geçirilmiştir. Burada hemen "Yıldız Evrakı Tasnifi" ile "İrâde Tasnifleri"nin çok verimli olduklarına işaret etmeliyim. Başta Yıldız Esas Evrakı olmak üzere, Yıldız'a bağlı, "Sadaret Hususî Maruzatı" ile "Sadaret Resmî Maruzatı" tasnifleri konuyla ilgili evrâkı muhtevidirler. Diğer taraftan tek adam idaresiyle öne çıkan padişahın doğrudan emir ve direktiflerini içeren "İrâdeler Tasnifi" önce ve sonra değerlendirmelerine de imkân sağlayan çok önemli bir bilgi menbaı olmuştur.

Osmanlı hükümetinin ele aldığı konularla ilgili kararları muhtevi Meclis-i Vükelâ Mazbataları, tasnifi her zaman uygulanmamakla beraber yönetimin genel kanısını vermeye yeterli olan belgeler ihtiva eder. Bu kısa bilgiden sonra Türk arşiv belgesi olarak kullandığımız tasnifleri şöyle sıralamak mümkündür:

A- Yıldız Tasnifi

1- Yıldız Esas Evrâkı

---

[1] Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 20.

2- Yıldız Sadaret Resmî Mâruzâtı
3- Yıldız Sadaret Husûsî Mâruzâtı
4- Yıldız Mâruzât Defterleri (Günlük)

B- İrâde Tasnifi

1273 H. (1856) ile 1310 H. (1892) arası irâde tasniflerinde mevcut, Dâhiliye, Hâriciye, Meclis-i Mahsûs, Şura-i Devlet gibi tasnifler tamamen gözden geçirilmiştir. 1310 (1892)'den sonra ise, nezaretlere göre ayrılan irâdelerin,

1- Dâhiliye
2- Hâriciye
3- Maarif
4- İlmiye
5- Husûsî İrâdeler
6- Taltifat İrâdeleri, gözden geçirilmiştir.

C- Dosya Usulü İrâdeler tasnifinden özellikle 77 no'lu dosya devletçe İngiltere'nin Yemen ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri ile alınan tedbirler hakkında geniş malûmat ihtiva etmektedir.

D- Bâb-ı Âli Evrak Odası tasnifinde yer alan nezaretlere ait gelen ve giden evraklar taranarak elde edilen belgeler değerlendirilmiş, bu arada Ayniyat Defterleri de önemli bilgi sağlamıştır.

Hâriciye Arşivi'nden istifade maalesef mümkün olamamıştır. Son zamanlara kadar İstanbul Defterdarlığı'nda muhafaza edilen arşiv, biz bu çalışmaya başladığımız zaman Başbakanlığa devredilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yeniden tasnife tabi tutulacağı bildirilen vesikalar şu ana kadar araştırmaya açılmamıştır.

Topkapı Saray Arşivi ise daha ziyâde önceki devirlere ait belgeler husûsunda zengin olduğu için, burada istifade edilememiştir. Bu arada neşredilmiş vesikalardan, İstanbul sosyal hayatına dair Ahmet Refik'in "Hicrî 10-13. Asırlarda İstanbul Hayatı" adlı eseri, II. Abdülhamid devri ile ilgili vesikaları mukayese açısından faydalı olmuştur.

Yabancı arşiv vesikaları olarak ulaşabildiklerimiz İngiltere Devlet Arşivi'nin vesikaları olmuştur. Araştırma imkânı bulduğumuz kısıtlı zaman içerisinde mümkün olduğu kadar çok sayıda vesika görmeye gayret ederek İngiliz hükümetinin meseleye bakış açısını yakalamaya çalıştık.

Osmanlı Devleti dâhilinde ve bağlı eyâletlerdeki gelişmeler için "Public Record Office," Hindistan ve Orta Asya ile ilgili hususlar için

"India Office Records" önemli belgeleri muhtevidirler. Bu cümleden olarak

Public Record Office:

1 - FO. 78'de Türkiye ile yazışmaları kapsayan kataloglar incelenmiş, ayrıca FO. 424'de 1877-78 savaşı sırasındaki yazışmalar gözden geçirilmiştir.

2- FO. 881 "Confidential Papers" olarak bilinen ve önemli görülüp bastırılarak hükümet üyelerine dağıtılan raporlar incelenmiştir.

3- FO. 226'da Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların durumları ile mahallî idarelerin tavırları hakkında bilgiler elde edilebilmiştir.

India Office Records'da ise isminden de anlaşılacağı üzere Hindistan Müslümanlarının durumları ile ilgili raporları *"Political and Secret Letters from India."* (L/P-S/7) kataloglarında bulmak mümkün olmuştur. 1877 savaşı sırasında Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne gösterdiği teveccühü, İslam Birliği için meydana gelen umumî arzuyu ise *"Reports on Native Papers"* (1/P/R/5) kataloglarında bulduk. Bunlar metin içinde de kullanılmakla beraber daha ziyâde değerlendirmede istifade edilmiştir.

Türkçe hâtırat olarak, II. Abdülhamid'in *"Siyasî Hâtıratı"* ve *"Hâtıra Defteri"* ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Daha çok tahtta olduğu süre içinde yazdırdığı notları muhtevi *"Siyasî Hâtıratım,"* hâdiselerin içindeyken düşündüklerini aksettirme bakımından oldukça değerlidir. Bu özelliği ile hemen bütün modern araştırmalarda doğrudan kullanılmıştır.

Hâtıra Defteri ise, Beylerbeyi Sarayı'nda gözaltında tutulduğu süre zarfında vücûda getirilmiştir. Bu özelliği ile çeşitli konularda onun bir nevi savunması sayılabilecek bu hâtıralar önemli bilgiler de ihtiva etmektedir. Ancak bu çalışmada diğer kaynaklarla mukayeseli olarak değerlendirilmişlerdir.

II. Abdülhamid'in görüşleri hakkında önemli diğer bir hâtırat ise Selânik'ten başlayarak vefatına kadar hususî doktoru olan Atıf Hüseyin Bey'in çeşitli vesilelerle tuttuğu notlardır.

Daha ziyâde Beylerbeyi Sarayı'ndaki konuşmalarda padişahın geçmiş hâdiseler ve muhtemel gelişmeler üzerindeki fikirlerini bulduğumuz bu hatırat en kısa zamanda günümüz lisanı ile okuyucuya sunulması icabeden değerli bir kaynaktır.

II. Abdülhamid dönemi için diğer önemli bir kaynak ise, 14 sene (1894-1909) müddetle padişahın başkâtibi olarak vazife gören Tahsin Paşa'nın Hâtıraları'dır. Sarayda olup bitenlerden, padişahın çeşitli hâdiselerde gösterdiği ilk tepkilerine kadar pek çok hususta mühim bilgileri ihtiva etmektedir.

II. Abdülhamid ve münhasıran İslamcılık siyasetine dair yazılanlara gelince, bunlar daha ziyâde mevcut siyasî gelişmeler doğrultusunda kaleme alınmış ve Osmanlı Devleti'nin o zamanki şartlarını göz önüne almadıkları için de II. Abdülhamid'in faaliyetlerini yanlış değerlendirmişlerdir. Bu faaliyetleri Pan-İslamizm olarak adlandırmışlardır ki, yanlışlığını konuya girerken göstereceğiz.

1897'Ierden 1940'lara kadar gelen dönemde Rafiüddin Ahmed'in makalesinden[2] başlayarak, 1906'da Vambery'nin[3], 1907'de Behçet Vehbi Bey'in[4], W. Bury'nin[5] 1919 tarihli makalelerinde İslamî birlik fikrinin daha Peygamber zamanında başlayıp güçlendiği, hacc ile simgelendiği belirtilmiş idi. Ayrıca, İngiltere başta olmak üzere, emperyalizmin İslam ülkeleri üzerine yayılmasına gösterilen tepkinin tek bağımsız Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti'ni desteklemek olarak şekillendiğine de işâret etmişlerdir[6].

Dwight Lee'de 1942'ye kadar kaleme alınan çalışmaları yorumlarken İslamcılık olayının aslî ve birinci elden kaynaklara inilmeden araştırılmış olması dolayısıyla mahiyetinin tam belirtilemediğine işâret ediyor[7].

Bu arada Lee, İslamcılığın gelişmesinde İngiltere'nin rolüne İslam âleminin gösterdiği tepkinin önemine de dikkat çekmektedir.

---

[2] Rafiüddin Ahmed, "A Moslem's View of the Pan-lslâmic Revival Nineteenth Century, XLII, October 1897,1517-526.

[3] A. Vambery, "Pan-Islâmism", Nineteenth Century, LX, 1906, s. 574-58. Vambery bu makalede İslamcı düşüncenin Osmanlı idaresinde daha Ali Paşa zamanında rağbet görmeye başladığına işaret ediyor.

[4] Behçet Vehbi Bey, "Pan-lslâmism", Nineteenth Century, LXI, May 1907, s. 860-72.

[5] G. Wyman Bury, Pan-lslâm, London 1919.

[6] 1920'li yıllarda Lotharp Stotdart, The New World of İslam, (Newyork 1921) ve O'lcary, Islam at the Cross Road (London 1923) adlı eserlerinde Haccın ve Halifeliğin dünya Müslümanları nezdindeki önemine değinirler.

[7] Dwigt E. Lee. "The Origins of Pan-Islamism", American Historical Review XLVII, (Jan. 1942), s. 278-87.

1970'lerde İslamcılık üzerine yapılan araştırmalar yoğunlaşmaktadır. Bunlar arasında İslamcılığın kurucusu ve ideoloğu olarak Cemaleddin Afganî'yi gösterenler[8] olduğu gibi, onun II. Abdülhamid ile olan ilişkilerinin de dikkate alınması gerektiğini belirtenler vardır[9]. Yine Cemaleddin örneğinden yola çıkılarak bu akımın İslamî bağlılıktan millî birliğe geçişte önemli bir adım olduğu belirtilmiştir. Mahiyeti itibariyle hem Batı emperyalizmine karşı bir tepki olduğu, hem de milliyetçi akımlarla yakın ilişki içinde olduğu ifade edilmiştir[10]. N. Farooqi'nin, muhtevalı makalesi[11], İngiliz vesikalarına dayanarak meseleyi ele alması ve İslamcı düşüncenin kaynağına varmaya çalışması ile dikkat çekmiştir. Bu makalede de Pan-İslamizm'in Batı yayılmacılığına karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir.

Son olarak J.M. Landau meseleyi II. Abdülhamid devrinden başlatarak bugünlere kadar getirdiği çalışmasında[12] Pan-İslamizm'in II. Abdülhamid tarafından ortaya konup sistemli bir şekilde Yıldız Sarayı'ndan yönetildiğini savunuyor. Ancak Osmanlı Arşivleri'nde kendi görüşünü destekleyen belgeler bulamamıştır. Ona göre bu normaldir, zira Pan-İslamik faaliyetler gizlice yürütülmüşlerdi.

Oysa yazarın anladığı ve göstermeye çalıştığı mânâda bir Pan akımı söz konusu olmadığı için onu ispat edecek vesikalar da bulunamamıştır. Dönemin şartlarını da göz önüne alarak meseleyi ele aldığımızda, arşivlerimizin son derece verimli olduğu görülmüştür.

Bizde ise, son yıllarda PanİIslamizm'e karşı alâka giderek artarken bu ilginin odağı II. Abdülhamid'in şahsiyeti olmuştur. Konuyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezleri Türk araştırıcılar tarafından kaleme alınmaya başlanmıştır[13].

---

[8] F.Kademzadeh, "Pan movements - Pan-Islamism", Encyclopedia of Social Sciences, XI, U.S.A. 1968, s. 365.

[9] N Keddie, "Pan-Islamic Appeal", Middle Eastern Studies, 3, 1966.

[10] N Keddie, "Pan-Islamism as Proto-Nationalism", Journal of Modern History, Vol. 41, No: 1, 1969.

[11] Naimurrahman Farooqi. "Pan-Islamism in the Nineteenth Century" . Islamic Culture, Vol. LVII, No: 4, 1983, s. 283-96.

[12] Jacob M. Landau, The Politics of Pan-İslam, Ideology and Organization, Oxford 1990.

[13] Benim, II. Abdülhamid devrinde Osmanlı Devleti ve Afrika'daki çalışmaları konu alan yüksek lisans tezimden (1985) sonra, Gökhan Çetinsaya'nın *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslâm Birliği Faaliyetleri 1877-78*: Ankara 1988, konulu son